

Tanulmány

Dobrica Csozics életútja csaknem ugyanolyan, mint a legtöbb szerb íróé volt. A falu gyermeke, aki első érintkezését a várossal már az ifjúság érettebb éveiben vette fel, s mindjárt azzal a várossal, Beográddal, amely még mindig egyedül alkalmas és illetékes egy művésznek vagy írónak a teljes érvényesülést biztosítani, vagy azt megtagadni tőle. Így volt ez, mintegy törvényszerűségként legtöbb írónkkal. Vidéki gimnáziumokban és hivatalokban küzdöttek az étellel míg eljutottak Beográdba valamelyik tekintélyesebb laphoz, folyóirathoz vagy kiadóhoz. Csozicsot a legutóbbi háború emelte ki a faluból s az illegális „terepmunkán” át került egy partizánalakulattal az akkor felszabadult, még romokban heverő és ezer sebből vérző Beográdba. Ekkor látta Csozics életében először a fővárost. ekkor látott először jó színházat, operai színpadot, ekkor hallott először szimfonikus hangversenyt s látogatott jó képekkel rendezett kiállításokat.

Ami azonban Dobrica Csozics irodalmi fejlődését illeti, hát az merőben más íróink fejlődésétől és csaknem egyedülálló jelenség irodalmi életünkben.

Az ő fejlődésében jóformán ismeretlenek azok az időszakok, melyeket a „keresés” és a „bolyongás” jelzőivel szokás megjelölni. Politikai munkásnak indult, aki a rábízott feladatok szerint jelentette meg időnként oktató vagy tájékoztatójellegű cikkeit, főleg a kultúregyesületek kérdéseit és működését tárgyalva. Ez a ténykedése az irodalom szempontjából persze teljesen jelentéktelen, ahhoz azonban nélkülözhetetlen, hogy Csozicsot tisztán lássuk magunk előtt. Ez a munkája megmutatta rendkívüli alkalmazkodási képességét s bebizonyította, hogy könnyűszerrel tudta beleélni magát egy számára új, addig teljesen idegen munkakörbe. Körülbelül ebben az időben látott napvilágot a beográdi fiatalok folyóirataiban Csozicsnak két-három elbeszélése is. Ezek az elbeszélések egyszer még bizonyára jó adatokként szolgálnak e rendkívül szuggesztív író első lépéseiről az irodalomban. Értékük, persze, mindig csekély marad. Ami ezekben az elbeszélésekben mégis figyelmet kelt, az addig szokatlan tartalmuk, amely megkülönböztette és még ma is megkülönbözteti a háborúutáni fiatal szerb írói nemzedék meglehetősen egyhangú kórusától. De Csozics nevét nem tették ismertté a nagy olvasóközönség előtt ezek az elbeszélések, melyeket kezdő korában írt, sem az újságokban megjelent cikkei, hanem az 1951-ben napvilágot látott „Majd megvirrad már” című regénye. Olyan időben jelent meg ez a regény, amikor az olvasó bizalma végleg megrendelni látszott a hazai regény értékében s most már minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ez volt az a regény, amely visszatérítette az olvasót a mai jugoszláv irodalomhoz. Csozicsnak ez a műve a különben népszerű, de addig kevés sikerral feldolgozott témát; forradalmunkat állította cselekménye tengelyébe, olyan eredeti és egyedülálló módon, hogy egyszeriben megnyitotta az irodalom kapuit a forradalmár megújult alakja előtt. Ezzel az első regé-

nyével Dobrica Csozics ledöntött érvényülése előtt minden akadályt s egyetlen lépéssel ott termett a délszláv irodalom szentélyében. S most a „Gyökörek” után megállapíthatjuk, hogy végleg ott is marad ezen az öt megillető helyen.

A „Majd megvirrad már” meséje egészen egyszerű. 1942—43 telén az ellenség a Hollóhegyen bekerített egy partizánalakulatot. Az alakulat megmentésére irányuló erőfeszítések adják a regény cselekményének magvát. Hogyan menthető meg az alakulat, hogyan őrizhető meg az ereje a további harcokra? Ez a kérdés támaszt a regényben drámai ellentéteket. Pávle, a politikai biztos a Hollóhegy elhagyása mellett foglal állást s más terepre szeretne átmenni az alakulatot. Ucsa, a parancsnok viszont katonai és hadászati szempontból kivihetetlennek tartja Pávle tervét. Helyettese, Gvozden pedig amellet kardoskodik, hogy politikai szempontból sem tanácsos elhagyni ezt a terepet, a harcosok legtöbbjének szülőföldjét, ahol barátaik és ismerőseik élnek. Az ellenség gyűrűjének szorításával párhuzamosan mind jobban kiéleződik az ellentét a három ember között. S az alakulat megmentéséért folyó küzdelem végül is az uralkodó befolyásért folyó küzdelemért fajul. S ebben a harcban elsőnek Gvozden esik el. Az alakulat néhány egymás után elszenvedett veresége s az ezeket követő megtorló intézkedések a környező falvak lakossága ellen demoralizálják Gvozdent, úgyhogy az alakulat ideiglenes feloszlását követeli. Ezért a rögtönítélő bíróság golyó általi halálra ítéli és kivégezteti.

Most már két századra oszlik az alakulat, azzal, hogy mindkettőnek más-más helyen kell áttörnie az ellenség gyűrűjét, hogy új terepen új harcosokat toborozzanak és így megerősödvé térjenek vissza a Hollóhegyre. Pávle századának ez sikerült is. Ucsa egysége viszont már az első áttörési kísérletnél vereséget szenvedett. Alakulatát továbbra is állandó balszerencse kíséri, s veszteségük emberéletben olyan nagy, hogy végül csak öten éltek túl a harcokat.

Az ilyen sűrítve és leegyszerűsítve elmondott mese is világosan bizonyítja, hogy Csozicsnak ezzel a regényével egy új korszak kezdődik irodalmunkban, amely merőben más úton közeledik Népfelszabadító harcunk és forradalmunk témájához. A cselekmény időtartama tizenöt nap s egy helyre, szűk határok közé szorítva játszódik le. Persze, ezzel csupán a modern regényirodalom elveit követte. Tudta, hogy egy regényben csakúgy, mint minden más irodalmi műfajban lehetetlen átfogni egy egész korszak történetét s ezért kénytelen volt bizonyos dolgokat elejteni, vagy a tér és az idő korlátai közé szorítani. A cselekmény szűkítésének és korlátozásának kétségtelenül megvan a maga jó oldala is. Először is nem ragaszkodik a teljes történelmi hűséghez. S ezzel máris eléri, hogy nemcsak a történések fonalát vezetheti saját kedve szerint, hanem hőseit is, egyik helyzetből a másikba. A történelmi hűség ballasztjának elvezetésével teljes szabadságot nyer hősei lelki tulajdonságainak felépítésére. A többi már a képzelet dolga, aminek a határait az író alkotóképessége szabja meg. Igen, az elképzelés, de mindennek ellenére mégis reális talajon, melyet az író ismer, hozzá közelálló, hiszen saját szűkebb hazája.

Az írónak meg kell, hogy legyen a maga folyója, a maga erdeje, a maga utcája: a maga otthoni világa. Nincsen irodalom e világ nélkül, akarom mondani: nincsen „nem-regionális” irodalom. A „regionális” lényegének felfedése és kifejezése mindig általános és mindenki igazságára utal. Ez nem tanulság. Ez egy olyan adottság amely minden íróban megvan. Mert mindaz amit könyveiben kihordott, ahhoz a maga világból láthatatlan ereken át kapta tápláló nedveket s ezekben az erekekben minden elmúlt és halott dolog és egyedül az író képes művészetével az idő folytonosságát felállítani.¹

Csoszics szülőföldje, a Pomorávyje, a felkelők, hajdúk, lázadók, az erdei szegénylegények, a bosszúállók hazája, s a zsarnokok bölcsője és sírja. Mindenesetre Szerbia legharciasabb vidéke. Lakossága azáltal, hogy olyan vidéken élt, amelyet Balkán főútvonala szelt át, s amely időnként hadak útja lett, sokszor volt kénytelen elszenvedni olyan csapásokat is, amelyeket nem néki szántak; olyan tulajdonságokra tett szert, melyek megmaradtak benne századokon át, akkor is, amikor pedig körülötte megváltozott a társadalmi, gazdasági és politikai légkör. Dac és ellenállás, egy bizonyos konokság, majdnem költőien bohém könnyelműség — (Egyik szemed mindig élesen figyel, a másik elmereng, ahogy Oszkár Davicsó írja egyik versében) — ezek a tulajdonságok jellemzik Pomorávyje népét. Csaknem prometheusi tulajdonságok: szembeszállni minden erőszakkal az emberi jólét érdekében. A „Majd megvirrad már” majdnem minden szereplője úgy fogja fel saját életét és Szerbia életét, sőt a Szerbiáért folytatott harcot is, mintha az a sors rendelése lenne, mint valami elkerülhetetlen prometheusi küldetés. Jefta, az alakulat legidősebb harcosa mindezt így fejezi ki: „Elszabadultak a fenevadak. Ej, ezek a haramiák meg akarják ölni Szerbiát. Minden ellenünk fordult, a sisak is, a kucsma is, a sajkacsa is!...” Ucsa, az alakulat parancsnoka pedig Bojanának panaszkodva ilyeneket mond:

... Családomnak Zsvics a neve. Micsoda kegyetlen ironia. Én meg már a negyedik nemzedékkel veszek részt a háborúban. Nekem tulajdonképpen nincs is családom. Csak anyám van, aki egyetlen gyereként hozott a világra, amikor apám már oda volt a háborúban. És persze, elesett valahol a Cer alatt. Azt se tudom, milyen volt. De azt tudom, hogy egyetlen gyerek volt akár a nagyapám is. Családunk vezetéknevét dédapám kezdte viselni. Tiszta babonáság. Azt hitték, szegények, hogy az életet jelképező szóval meghosszabbítják majd a maguk idejét s utódokat hagynak hátra. Közben valamennyi elődöm csak azért született, hogy lövészárkokban fejezze be életét. Mintha ez lett volna egyetlen céljuk és feladatuk: felnőni, vágóhídra menni, egyetlen gyereknek adni életet a következő háborúra, maguk pedig abban esznek el, amely elérte őket... Olyanok vagyunk egész népünkkel, akár a tarack: hiába vágják ki, ismét kihajt. Csodálatos ez a mi vérünk és sorsunk, Bojana. Ismerem egy kicsit a történelmet, de nem tudok róla, hogy még egy népnek hasonló sorsa lett volna. Az egész történelem folyamán mindössze két foglalkozásunk volt: földművelés meg háborúzás...

Ennek a felfogásnak, — persze a maga módja szerint, — tudatában van az alakulat minden tagja. S e sors tudatában minden harcos minél tovább ki akar tartani a küzdelemben, nem is önmagukért, hanem inkább a harcért magáért, a győzelemért. A sors elkerülhetetlenségének tudata prometheusi erőt ad nekik a kitartáshoz. Az a szenvedélyes vágy, hogy a harcból győztesként kerüljenek ki, még a halálfeletemet is elfeledtetni velük. A halálra, bár elkerülhetetlennek tartják, nem úgy tekintenek, mint szükséges rosszra, az élettől és a világtól való megváltásra, hanem mint a győzelem egy fajtájára: a halálfelelem legyőzésére. S ha a harcban legyőzték őket, ha vert seregként reménytelenül maradtak, az elmulás akkor sem veszi fel a kísérteties alakját tudatukban. A „következtesen kétségbeesett” Gvozden elvtársa és földije, Vuk golyója álta esik holtan össze, aki a rögtönítélő bíróság ítéletét hajtja végre rajta. S ez a „következtesen kétségbeesett ember” a puskacsövet szembenézve bátran és méltóságteljesen szól oda Vúknak, hogy megmentse gyilkosát a haláltól: „Vedd ki a rongyot a golyószóróból, mert szétveti a csövet!” S rögtön utána hozzát teszi: „A fejembe lőjj, de mindjárt!... Mire vársz? Gyertünk!...” Mert Gvozden ugyan adott pillanatban s a körülmények össz-

játéka folytán áruló lett, de az, ahogyan a halálba megy, mégis tiszteletet kelt. Az ő halála volt az alakulat megmentésének váltásádjája. De nem így Ucsa halála. Az egykori parancsnok miután századával kivált az alakulatból, mindinkább elveszti emberméltóságát és önbizalmát; hagyja, hogy az események és körülmények elragadják, míg végül betegesen gyanakvó lesz, határozatlan, elveszti fejét és a kétségbeesett tehetetlenség állapotába süllyed. Így keresi vereségének okát míg az ellenség állandóan a nyomában van, egyre üldözi. Nem azért tépelődik, hogy felfedje az okokat, ami természetes lenne, s amit elvárhatnánk tőle, hanem csak azért, hogy önmagát igazolja. Holta napjáig Prometheus marad, de prometheusi önbizalma hamar elhagyja. Nem harcol többé a sors ellen, beéri a megállapítással, hogy „balszerncse” üldözi és ebbe aztán bele is nyugszik. Már csak a lehetetlenben hisz, abban keresi a menekülést: „Csodát kell művelnie, hogy igazolja magát a partizánok előtt.” S az utolsó veresség után, néhány pillanattal a halála előtt, megint csodára gondol, lehetetlenre, ismét a sorsot átkozza: „Ucsa, Ucsa, te vagy a legszerencsétlenebb ember a világon”. Már csak a harc megszokottsága ad erőt néki az utolsó golyóig, a végső lehelletig való küzdelemhez. — „A katonának nem szabad sírni”, ezeket a bátorító szavakat Malisához intézi halálos hörgéssel, de ezek a szavak is csak a megszokásból fakadnak, a legyőzött Prometheus végső síkolyaként.

Ha ebben a regényében csak ezt a két alakját formálta volna meg, s ha a harcosok szájába adott szavakkal nem mondott volna ki néhány egészen rendkívüli gondolatot a parasztokról, Dobrica Csozics a tiszteletnél akkor is többet érdemelne. Mert ezzel a két alakjával végtetvetett forradalom harcosának unalomig sablonos ábrázolásának; a jóságos, a bátor, a nemes alakok megjelenésének minden elbeszélésben, minden regényben. Az ő harcosai hősök, de gyávák is; határozottak, de kételkedők is; híven kitaranak a forradalom mellett, az életüket adják érte, de olykor némelyik közülük el is árulja, s így aztán az ilyen eljárás irodalmi indokolásával, melyet a forradalom nem hagyhat jóvá, az ilyen alak a maga emberi gyöngeségét és osztályharcos ingadozását bizonyítja.

Ez alól, mint mondtam, Gvozden és Ucsa sem kivétel. Még Pávle, az alakulat politikai biztosa, a forradalom legodaadóbb embere is tele van ellentmondásokkal és tépelődő kételkedéssel. Pávle határozottan követelte Gvozden kivégzését, a rögtönítélő bíróság csak végrehajtotta az ő döntését. De amíg egyik pillanatban kemény és határozott, a másikban könnyeket ont, elveszti önbizalmát, kishitű lesz s aztán ismét ő az, aki határoz az alakulat további sorsa felől, mert hisz a szerencsében, a véletlenben. („Mintha minden a véletlen mulna, akár a ruletten.”)

A gondolatoknak és az érzéseknek ez az összetettsége a regény alakjaiban, ez az összetettség, mely addig csaknem ismeretlen volt a mi irodalmunkban, egycsapásra meghódította a kritikusokat és az olvasót egyaránt. Az olvasó meghódításához hozzájárult még a regény élenk, színes és áttekinthető cselekménye is. Tudnunk kell ugyanis, hogy a „Majd megvirrad már” se módszerében, se stílusában, se kifejezőmódjában nem adott semmi újat irodalmunknak. Szerkezetileg a realista regényirodalom hagyományaira támaszkodik. A cselekmény természetes gördülése olyan, mint a folyó útja, mely akadályokon át is elér a torkolatához. Egyszer valaki a regény néhány részletét filmszerűnek mondta. Nem tévedett. Sőt: a regény teljes egészében úgy játszódik le az olvasó előtt, mint egy jó film. Az élenk párbeszédek is sok színnel és léttel gazdagítják e mű cselekményét.

Csozics regénye se módszerében, se felépítésében, sem pedig stílusában nem lépi át a realista regényírás határait. Stílusával és nyelvezetével a legjobb szerb realista regények közé tartozik, ugyanakkor azonban mégis olyan regény ez, amely sok lehetőséget hagyott arra, hogy könnyen túlszárnyalják.

Színes, leíró, olykor valósággal epikus mondatait sok helyen szóképekkel gazdítja, népies nyelvezettel, s a falu igazi, gyakran vulgáris kifejezéseivel izesíti.

Első és második regényét időben négy év választja el egymástól. Ez idő alatt egész életünk nagy fejlődésen ment át. Csoszics, mint már mondtam, azon írók élén járt, akik megváltoztatták viszonyukat a Népfelszabadító harcokból való témákhoz, ő volt ennek az új irodalmi felfogásnak s a harcos teljes és bonyolult emberi ábrázolásának előfutára. „Gyökerek” című regénye, — trilógiájának első műve, — abból a szándékból született, hogy bemutassa nekünk a török uralom alól felszabadult nemzedéket, amely Szerbiából államot alkotott. Csoszics száz évvel ezelőtti időbe tért vissza, abba az időbe, mikor Szerbia még nem vetette le bocskorát (különben még ma sem rúgta le egészen) de már cilinderrel a fején, övében pisztollyal és törrel kitűzte mellére győzelmeinek és árusításainak érdemrendjeit. S az író ebben a regényben még határozottabban kiemeli Szerbia prometheusi mivoltát, számos alakja együtt vallja a krónikás Nikolával ezt a sorsszerű felfogást „... Ebben a kicsi Szerbiában a parasztok emberemlékezet óta más fejével élnek. Ha a magad fejét veszed el, nincs mit sajnálnod. Ha meg drágán eladod, még a regősök is megénekelnék...”

Ezt az ősi igazságot meg kell érteni, el kell fogadni. S ha aztán így már az élet részévé vált, akkor még a legnehezebb sorcsapásokat is könnyebb elviselni és leküzdeni. Mert Szerbiában az élet pusztá válna, s törvény a halál. S ha már az életet a vak véletlennek köszönheti a nép, akkor a haláltól, a feledéstől, a pusztulástól minél többet kell elragadni. Az életet tovább kell vinni fiúra, unokára, dedunokára, hogy ne menjenek veszendőbe az ősök jótéményei és bűnei, kapzsisága és tékozlása, szerelmei és hűtltségei. El kell viselni, türelemmel legyőzni a sors szeszélyeit.

A „Gyökerek” alapjában véve nem egyéb, mint a fennmaradásért vívott harc. S ezt a harcot Jovcsics Vaszilije „Prerovo előljárója, Karagyorgye egyik alvezére és felesége Káta kezdte... A parasztok nyiltan beszéltek, hogy Vaszilije egész vagyonát baltával és jatagánnal szerezte.” Káta pedig „amikor a törökök elnyomatása alól felszabadultak, szekérrel ment a katonaság után s úgy vitte a török házakból rabolt holmit.” Ez volt a szerb paraszt gazdagodásának egyik módszere az első felkelés idején. S amikor aztán Vaszilije meghal anélkül, hogy utódokat hagyott volna maga után, Káta férjül veszi, — szó szerint így, mert elveszi a férfit, nem pedig feleségül megy hozzá, — vízimalmának molnárát, Lukát. Ezt az embert, — akinek neve se volt, s a falu egyszerűen jöttmentnek hívta, — a Morava partján találták egy fűzfa tövében, ahol a szülei hagyták a török elől menekülve. Ez az első véletlen a Kátics család történetében: „Ha nem vesztette volna el egy prerovói öregasszony a disznáját és nem bolyongott volna esőben a fűzesben. Így rá akadt. Ha még egy óra hosszát ottmarad a gyerek, elpusztul az esőben... Széttéphették volna a kutyák vagy a fenevadak... S így most mi Káticsok véletlenül vagyunk a világon. „Hát valóban ez a legnagyobb véletlen. A többi már valósággal szabály. Az első gyászidő letelte után Luka Káta ura lett.” A temetőből visszatérve, Káta rászólt Lukára: „Huzzál tiszta gatyát s aztán gyere az ágyamba. Mától kezdve velem alszol majd. S még ugyanebben az évben megszülte Atyimot.” Luka meg haláláig ottmaradt szolgaként a vízimalomban, s Káta ágyában. Atyim uralkodásra született, Vaszilije gazdagságát s Káta energiáját örökölte. Anyja után viselte a Kátics nevet, a radikálisok egyik vezére lett és Szerbia leggazdagabb emberei közé tartozott. S annak ellenére, hogy uralkodásra született, állandóan vereséget szenved, de mégis minden veresége után marad annyi ereje, hogy legyőzöttek is konok és büszke legyen. Már abban is tragédiát lát, hogy csak két fia van: Gyorgye és Vukasín, felesége meg gyenge ahhoz, hogy egy „fészekalja fiút” szül-

jön néki. Gyorgye apja mellett marad, búzával és disznóval kereskedik, s Palánkától Pestig koptatja a poloskás és bűzös fogadói ágycakot". Atyim minden reménysége Vukasin, akit tanított, Párizsba küldi egyetemre, hogy méltó utódot neveljen belőle háza és pártja dicsőségére, hogy igazi radikális vezér váljék majd belőle. Párizs azonban egész más hatást vált ki belőle, mint ami apja remélt. „Az igazat megvallva, apám, én nem akarok politikával foglalkozni. Nem akarom a te politikai a hitvallásodat követni, nem akarok semmiféle pártba belépni. Nem akarom ezzel a radikális politizálással felmorzsolni életemet és tehetségemet.” — Mondja Vukasin apjának első találkozásukkor Párizsból visszatérve. S hogy még nyomasztóbb legyen Atyim tragédiája Vukasin feleségül veszi a liberális párt vezérének leányát. Ez a második megrázkódtatás Atyim életében. Harmadik szerencsétlenségét Gyorgyeban látja. Mert idősebb fia gyenge, magtalan, gyáva kereskedő, igazi „tarkönütött emberke”. Dehát a gyümölcsfát is beojtják s aztán tovább él és terem. S a különben egészséges fát, Szimkát, Gyorgye feleségét, Tola Dacsics, Káticsék szolgálja termékenyíti meg. A kis Ádám, aki csak a nevével unokája Atyimnak viszi majd tovább az életbe a Káticsok családját. — S mindezt Nikola, „a kis Szerbia első bányásza, a dörgőhangú sehonnai öreg” látja, nézi és feljegyzi. Így jegyzi fel Atyim Kátics tragédiáját is ez az öreg krónikás, hogy aztán Ádámrá hagyja.

„Hajduk komédia” — ezt az ítéletet mondja a tanult Vukasin családjáról, apjáról, bátyjáról, sógornőjéről s azok életmódjáról. Az embereknek és eseményeknek ez az örült körtánca, melynek a szenvedély a megindítója a családban éppúgy, mint a szkupstinában, ahol Atyim az ellenzék vezére, a jöttment Luka vizimalmában ugyanúgy mint Káticsék pincéjében, ahol az öreg Nikola rovatja krónikáját — „Betyárkodás” az egész „betyárkodás”, melyet részint az ellenállás, részint a dac váltott ki. Csošzics ebben a regényében olyan típusokat formált, amelyek mitológiai alakokkal, a szerb népköltészet szenvedő hőseivel és ugyanakkor a legerőteljesebb szerb prózaíró Bora Sztankovicsnak, az ősi szenvedély költőjének alakjaival is rokonságot tartanak; olyan alakokat teremtett, amelyek a létfeltételek rengeteg változásával dacolva, évtizedeken, talán évszázadokon át is — megőrizték változatlan jellemvonásaikat, közöttük azt is, mely a szerb parasztból minden zsarnokkal szemben állandó ellenséget formált. A dal, a guszlica, a jatagán, a falon, a puská a tűzhely hamúja alá temetve, s a hagyományok, — ezek voltak azok a tényezők, amelyek századokon át tartották ébren a szenvedély tüzét... S később is, amikor ezekből a parasztokból kiváltak a fejedelmek, sőt akkor is, amikor már tanult emberek nőttek ki soraikból: miniszterek, szolgabírák, járási kapitányok, mindegyik megőrizte magában bizonyos mértékig a hajdukoknak ezt az ellenállását. A harcoss szenvedély, mindegy, hogy milyen harcban, fontos lélektani tényezőként határozta meg társadalmi állásfoglalásukat.

Ezek a tulajdonságok Atyimnál, a regény főhősénél, különös erővel jutnak kifejezésre. Atyim erős, egészséges, hiú ember, hiúságában rendkívül merész és vakmerő, de alattomos. Gyorgye egyszer vett magának annyi bátorságot, hogy apjának szemébe vágja az igazágot: „Úgy szeretted a fiadat, mint ahogy a gyors lábú lovakat szereti az ember... Amikor vágásban porozzák az utat. S csak olyankor szereted őket, ha mások megírgyelnek értük. Ha egész Szerbia irigyli téled a fiadat...” S. Atyim valóban nem akar egyebet, mint azt, hogy irigyeljék és a parancsait teljesítsék. Egész Szerbia. Prerovón is csupán azért szít lázadást, hogy ne liberálist párti ember legyen a község elnöke. Meg azért, hogy megemlégessék Atyim Káticsot Prerovóból, aki fellázította a népet a dinasztia ellen, s addig nem volt hajlandó odahagyni börtönét, amíg a hatóságok az utolsó parasztot szabadon nem engedték”. A fogdában így száll szembe a járási kapitánnyal: „Köpkök én

mind a hét csillagodra." Amikor meg Szimka megszülte fiát, az egész falu, egész Prerovó ellen fordul:

„... Megállt a falu szélén. Hogy menjen át rajta? Nincs titok, mindenki tudja, amit ő. Talán körül a mezőn, ahol csak néhány ház áll, sietne osonva raza. Nem... A legrövidebb úton indult el, át a falun. Hadd lássa mindenki, hogy nem fél mutatkozni az emberek előtt”

...Levert, mindene fáj, de amikor a parasztok kiáltását hallja.

„Isten éltesse azt a gyereket, Atyim bátyámk!”, csak elhúzza a száját, mintha nevetne és arra gondol, hogy senki se mondja:

„Isten éltesse az unokádat”. A borjúra, a csikóra is azt szokás mondani „Isten éltesse”, de ha már ember születik erre a világra, ha Atyim Kátics unokát kap, akkor másképpen kellene szólni a jókívánságnak.

Mindenki tudja... ő azonban nem mutatja meg senki előtt, ami a lelkében lángol... Még oda is kiáltja az embereknek, akit csak lát: „Unokám lett! Gyere el házad egész népével s nézd meg!”

S aztán még ezt is szemükbe vágja:

... Én adom néki a szenteltvizet s a nevét is, amíg meg nem kereszteljük. Nem hallgatok a komára. Ádám lesz a neve. Így hívták az első embert s az én boldogult barátomat is. Miját! — kiáltja — süsd el a mozsarakat! Dordüljenek a lövések, Miját, 'sz megszületett az unokám. Aztán eredj, s hozd el a zenészeket, akiket csak találsz...

S ez az unoka, akinek más vére adott életet, maga is alkalom a dacrá: „Az istent is más tette apává!” Hát akkor miért ne tehetne valaki idegen nagyapává Atyimot? Hanem ez a dacos öregember el is tud lágyulni egyszerre: Beográdban például úgy sündörgött Vukasin úri házában, mint a dinnyecősz kutyája, hátha titokban észrevétlenül megnézhetné magának Vukasin gyerekeit. S valahol a lelke mélyén kimandhatatlanul is hangosan megszólal a remény: „ha mindjárt Vukasin is, talán mégis lesz annyira ember, hogy nem titkolja el gyerekei előtt nagyapjuk nevét”. Különben fiai s a világ előtt így beszél: „Unokáimnak az én nevemet kell viselniök... Tőlem ered az élet, belőlem nőtt ki családunk fája! En vagyok a gyökér s én vagyok a törzs is...” Büszkeségből és dachból fogadja Atyim magáénak Ádámot is: „Nem vagy az én véreből való, de a nevemet viseled. Ez kevés is meg sok is. Megtanítlak majd gyűlölni”. Hogy a liberálisokat gyűlölje.

Gyorgyenak, az idősebb fiúnak, az a szerepe, hogy megmutassa: egy meggazdagodott parasztcsaládnál a második nemzedékben a gazdagság nem jár együtt a bátorsággal. A prerovói lázadás szökevénye csak véletlen vendég felesége ágyában. Ez az ember, aki csak azért kíván fiúgyermeket, „hogy így megszünjék a maga kínlódása”, s hogy a családi vagyonból Vukasin semmit se kapjon, ez az ember nem riad vissza a börtönben attól, hogy megtagadja apját és radikális politikai meggyőződését, ha ezzel az életét mentheti meg.

Atyim mindenekelőtt határtalanul hiú: minden boldogtalansága abból a teljesíthetetlen kívánságából fakad, hogy mindig és mindenütt az első ember szeretne lenni. Gyorgye tragédiája viszont nem a hiúságában keresendő. Olyan keveset kíván, de ezt a kevés kívánságát se teljesíti a sors. „... Csak annyit szeretne, amennyit minden más ember élvez. Egy kölyket, amely megszüntetné az ő kínjait... Egy ilyen kölyket. S abból csak van elég a világon, hiszen nemsokára már a földet kezdik enni ezek a kölykek. S néki mégse juttatott egyet az isten.”

S hogy egy ilyen „kölyök” boldogítsa, Gyorgye mindenre hajlandó. Ez a nagy vágyakozás egyik éjszaka felesége ágyában ilyen mámoros szavakban jut kifejezésre: „... Eljél szabadon Tolával. Muszáj! Érted? En akarom. Parancsolom!... Nem akarom, hogy kellemetlen legyen vele a bujkálásod... Édes lesz

neked ez a szerelem. Tola erős férfi, az isten csak ezzel ajándékozta meg. Nekem adta az aranyakat, s te csak egyszer hájlál vele, amíg nem maradsz úgy. Ne félj, meglesz az már előszörre, biztos vagyok benne". Aztán kételkedés kínozza: megértette-e Szimka, hogy mit mondott, megértette ezt az ő mámoros éjszakai motyogását? Később tépelődés, bizonytalanság gyötri: csakugyan az ő fia-e Ádám? Ez a gyanakvás kíséri el Szimka betegágyáig, s azon is túl, haláláig. Gyorgye egész életére elveszti egyensúlyát, mert nem tudja bizonyosan, hogy Ádám kinek a gyereke. S ennek a boldogtalan emberkének végül mégis teljesül a kívánsága: egész életén át hajszolta a vágy egy fiúgyermek és gazdagság után, s végül egy bõ erre akadt, idegen erre, amely utóddal és rengeteg arannyal ajándékozta meg.

A regény legmelegebben megformált alakja Szimka. S Dobrica Csozsics rokonszenve általában határtalan melegséggel nyilvánul meg a falusi asszony és anya iránt. A „Majd mevirrad már” című regényében ilyen érzelmi és szenvedélyes testiségben élő asszony s anya Bránka. Szimkában ezek a tulajdonságok még határozottabban kifejezettek. Szimka szereti a férfierőt és a férfi határozottságát. Erkölcsei kötöttségében sokáig nem képes odaadni magát más férfinek. Tizenöt éven át tartogatta kihasználatlan erejét, testének olthatatlan vágyakozását férfikéz simogatása után, hallgatta az ura feddő szavait és anyja rosszalását: „Sz ez nem bûn, leányom. Az isten színe előtt a meddő asszony a vétkes, s nem az, aki az országnak katonát, az istennek hívót hoz a világra. A meddő asszonyok a gyeheenna tüzére kerülnek.” S ő csak egyetlen egyszer adta oda magát, életében egyetlen egyszer érzett igazi férfit, Tola Dacsicsot, a szolgát, hogy aztán ezt az egyetlen igazi férfiás simogatást vigye magával a sírba. „Hajduktermészet volt. Olyan keményen tudott szólni, mint valami parancsnok, s olyan ravaszul hízelegni, akárcsak valami szökött szerzetes.”

A regényt Nikola szavai indítják el s övé a befejezés is. Ez a Nikola a timoki lázadás után került Prerovóba. „Atyimhoz menekült, éjszaka elsőnek kelt át a Morava vékony jegén, s attól az éjszakától kezdve szolga lett. Hogy leshelyekről gyilkoljon és éjnek idején házakat gyujtsón fel. De most már a saját kívánsága szerint.” Katicsek pincéjében élt ez a Nikola, csak éjszaka bújt elő, hogy Atyim parancsára megölje annak politikai ellenfeleit, s aztán tovább írja krónikáját a Katicsokról. Elményekben gazdag, tapasztalt ember, ő az egyetlen, aki a Katicsek házában lefolyt eseményekről igazságosan tud szólni. A nyolcvanesztendő ember tapasztalatával írott krónikát Ádámnak szánja. Imponáló alak ez a Nikola, akinek a tettei is tiszteletet keltenek, ha mindjárt nem is lehet vele kapcsolatban nagy cselekedetéről szólni. Alakjának írói megformálása kitűnő, egyénisége főként gondolataiban jut teljes mértékben kifejezésre: „Úgy ismerem azt a kis Szerbiát, mit a ködmönömet... Mert egy nagy rét ez a Szerbia, melyet minden virágzaskor eláraszt a folyó...” Ebben a kis Szerbiában élte le életét Nikola, bányászta az aranyat, résztvett minden lázadásban Toma Vuicsics zendülésétől kezdve a timoki felkelésig s még feledet se tudott szerezni a feje fölé. Mégis csak néki van bátorsága „dörgő hangon” megkérdezni:

„... Valamit sehogysem értek! Van aki egész életen át keresi a kincset, mint mondjuk én, s nem akad a nyomára, más meg mint mondjuk te, Ádám, úgy pottyan bele az aranyba, hogy még a szelek is rávellázzák a kincset. Mért van ez így?”

Nikola krónikája így prolókus és epilógusként tulajdonképpen keretet ad a regénynek. S a prolókus és epilógus között négy fejezet húzódik s minden fejezet cselekményének időtartama harminchat óra. Asszociációkkal, szimultán jelenetekkel, a határozottan kimért órák időtlenséget sűrítő tartamában, mint-ha valami látomás kapna a valóságtól szilárd alapot, az író egy egész korszakot fog át. Kompozíció tekintetében egészen ritka s csaknem egyedülálló a mi

rodalmunkban s a világirodalom legjobb regényei között is megállná a helyét. Csozics elkezd mesélni, aztán a saját szavába vág, majd ismét elkanyarodik történetétől, viszont a kezdet annyira szuggesztív, s folytonos elkanyarolásai is oly lenyűgözőek, hogy az olvasót ellenállhatatlanul lekötik. S bármennyire eltér is sokszor a tárgytól, a regény cselekményéből sosem ejti ki egészen a mese fonalát. Dehát van-e egyáltalán eltérés a tárgytól? Inkább mintha úgy tünnék, hogy a regénynek ez a sok vadvíle még erőteljesen sodrást ad a megáradt folyamnak.

Csozicsnak ez a regényírói módszere megfelelő stílussal párosult. Csozics a természet másolása helyett egyéni meglátásokat ír meg s azokat finom metaforákkal tüzdeli tele. A legtisztább élő beszédnek ezek a metaforái mérsz költői tűzben izzanak.

„A férfi már rég eltépte, elnyűtte a föld ingét, s otthagya zsirosan, kövéren és nedvesen a szeleknek, hogy leomssák, felszárítsák és megfésüljék rajta a bozontos erdőket. Szomjas özvegyi vágyakozással meztelenül kínálkozott a föld. Nikola hallotta fogai vacogását, suttgó becézését s a várakozástól örült vihogását, míg a felhők mögül szemérmesen nézte. Nikola gyűlölte a tehetetlen embert és gyűlölte a szegyetelen némbert. S utána a felhők szétszakadoztak, a nap belehasított ragyogó ekéjével ebbe a síkságba, az erdőkig nyújtózó földanya házába. Az ember tekintetében összefutott a világ a férfierőnek ezt a hatalmas ömlését látva, amint a némán nevető föld ölébe veti magát. Érezni lehetett hogyan árad a fák és fűvek láthatatlan gyökérszálain át a megtermékenyítés rejtett forrásaiból az élet ereje. A föld a pattanó csírák s a fakadó rügyek illatától volt terhes. A fehér felhőkön áttörő erős, de mégis gyengéd nap áradó sugaraival sokáig csókolta a telhetetlen földet, aztán egyszerre elbujt a felhők mögé.”

Szükséges-e hangsúlyozni, hogy a regényben nem ez az egyetlen feszültséggel teli rész?

Ilyen nyelvezettel, ilyen stílussal Dobrica Csozics Szerbia egyik legjobb regényét írta meg azokról a gyökerekről, amelyek ennek az országnak népét a szülőföldhöz kötik.

Valaki egyszer megkockáztatta az állítást, hogy a költészet az irodalom előfutára, hangulatok kifejezője s benyomások eredménye. Hogy a költészet nem annyira az életet adja, mint inkább az életérzést rögzíti. A regény ezzel szemben teljesebb kifejezést adhat az életről. Ez az állítás, mint tétel, helyálló lehet, de mint minden az élet állandó és változó állapotára — jelen esetben az irodalomra — alkalmazott tétel szükségszerűen téves is. Csozics regényei, ezen a látószögön át nézve, mindenképpen kifejezik az életet. Ugyanakkor azonban természetese, hogy nem ölelhetik föl egész Szerbia életét, létének minden megnyilatkozását. Így azonban a maguk valóságában mégis egy bizonyos Szerbia életének kifejezői. Ebben az írói változatban tökéletes kifejezői. S egy írótól, aki csak most indult el az irodalom útján határozottan és erőteljesen, egy írótól, aki úgyszólván az első szavakat ejtette ki, ez több mint amennyit várhatunk.

(Fordította: S. V.)